

Recenzijos

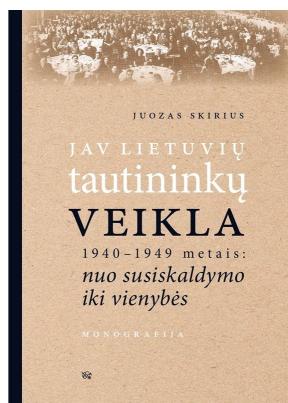

Ingrida JAKUBAVIČIENĖ

*Istorinė Lietuvos Respublikos Prezidentūra Kaune
Historical Presidential Palace of the Republic of Lithuania in Kaunas, Lithuania*

JAV lietuvių tautininkų veiklos dešimtmetis naujoje Juozo Skiriaus monografijoje A Decade of Lithuanian Nationalists in the US in the New Monograph of Juozas Skirius

Skirius, Juozas, *JAV lietuvių tautininkų veikla 1940–1949 metais: nuo susiskaldymo iki vienybės*. Vilnius: Vaga, 2025, 438 p.

2025 m. vasarą apsidžiaugiau sulaukusi prašymo recenzuoti Juozo Skiriaus naujos monografijos „JAV lietuvių tautininkų veikla 1940–1949 metais: nuo susiskaldymo iki vienybės“ rankraštį. Apsidžiaugiau, nes buvau tikra, kad viena pirmųjų susipažinsiu su nauju, profesionaliai atliktu tyrimu ir sužinosiu dar daugiau ne tik apie tautininkus, bet ir apie Prezidento Antano Smetonos veiklą JAV, – juk autoriaus įdirbis šia tema siekia daugiau nei tris dešimtmečius. Istorikas prof. dr. J. Skirius šiuo metu yra produktyviausiai dirbantis lietuvių išeivijos JAV tyrinėtojas. Nuo 1995 m. jis publikavo keliolika mokslo monografių ir keliasdešimt mokslo ir mokslo populiarinamųjų straipsnių apie lietuvių išeivijos organizacijas ir visuomenės veikėjus. Tad ir naujoje 438 puslapių Vytauto Didžiojo universiteto Lietuvių

išeivijos instituto išleistoje monografijoje išsamiai nušviestas intensyvios tautininkų veiklos dešimtmetis, išryškinti svarbiausi įvykiai, veikėjai ir pasiekti rezultatai. Knyga iliustruota autoriaus atrinktomis nuotraukomis ir dokumentų faksimilėmis. Skaitytojo patogumui pateiktas santrumpų sąrašas ir abėcėlinis asmenvardžių sąrašas, naudotų šaltinių sąrašas ir literatūra, santrauka anglų kalba.

Pratarmėje (p. 11–14) J. Skirius atskleidžia, kodėl apsisprendė nuodugniau patyrinėti būtent JAV lietuvių tautininkų veiklą. Įvade (p. 15–24) autorius paaiškina JAV lietuvių tautininkų veiklos ypatumus: iki 1940 m. jie priklausė išeivijos bendroms katalikų, liberalų ir socialistų politinėms organizacijoms, Amerikos lietuvių tarybai, 1941 m. iš jos išėjo, o 1948 m. sugrįžo. 1949 m. tautininkai visas savo organizacijas pagaliau suvienijo ir taip nutraukė kelis dešimtmečius trukusį JAV lietuvių tautininkų susiskaldymą.

Rengdamas knygą, J. Skirius išnagrinėjo unikalią, iki tol tyrinėtojų dėmesio nesulaukusią archyvinę medžiagą, saugomą tiek JAV, tiek Lietuvos archyvuose ar tyrimų centruose, panaudojo išeivijos veikėjų atsiminimus, JAV lietuvių periodinę spaudą. Ypač vertingu šaltiniu tapo buvusio Lietuvai vaduoti sąjungos pirmininko Pijaus Jono Žiūrio asmeninis archyvas, saugomas Klaipėdos universiteto bibliotekoje, Dr. Kazio Pemkaus fonde. Būtent P. J. Žiūrio surinkti tautininkų veiklos dokumentai, išlikę posėdžių protokolai, susirašinėjimas su kitais tautininkų vadovais Antanu Oliu, Kaziu Karpiumi, Albinu S. Trečioku ir kitais leido autoriui iš vidaus pamatyti gana sudėtingus, o kartais ir prieštaringus tautininkų santykius. Būtent šie išlikę tautininkų asmeniniai užrašai, laiškai leido atskleisti įvairius niuansus apie asmeninius ryšius, žmogiškojo faktoriaus įtaką sprendimams – daugybę detalių, kurių tyrinėtojai nepavyktų sužinoti varant tik oficialius organizacijų dokumentus.

Svarbiu šaltiniu tapo ir Amerikos lietuvių kultūros archyve Putname saugomi Kazio Karpiaus laiškai. Tai padėjo atskleisti ne tik tautininkų vidinius nesutarimus, bet ir kitą lietuvių išeivijos problemą – vienybės stoką kultūrinėje, visuomeninėje ir ypač politinėje veikloje. Tautininkų srovė ne visada rasdavo bendrų interesų su katalikais, liberalais, todėl dėsninga, kad 1941 m. tautininkai pasitraukė iš svarbiausios JAV lietuvių išeivijos organizacijos Amerikos lietuvių tarybos ir į ją sugrįžo tik 1949 metais. Autorius atskleidžia, kad tautininkų pasitraukimo iš ALT priežastimi tapo kitų srovių neigiamas požiūris į Prezidentą A. Smetoną, atvykusį į JAV. Detalizuodamas Prezidento A. Smetonos siekį ištraukti į lietuvių tautininkų darbus, autorius panaudojo VDU Lietuvių išeivijos institute istorikės dr. Daivos Dapkutės publikuotą 1940–1944 m. A. Smetonos korespondenciją, kurioje atsispindi Lietuvos diplomatų ir JAV lietuvių tautininkų požiūris į A. Smetonos veiklą, Prezidento gyvenimo ir veiklos JAV realijos.

Autoriaus pasirinkta tyrimo tema tikrai aktuali, nes iki šiol reikšmingesnių darbų apie JAV lietuvių tautininkų grupę ir jos veiklą nepasirodė. Ši knyga lietuvių istoriografijai pateikia daug naujų faktų ir išryškina svarbiausius veikėjus: P. J. Žiūrį, A. Olį, K. Karpį, Antaną Vanagaitį ir kitus. Nors tautininkų grupė buvo pati mažiausia – sudarė vos 10 proc. visų lietuvių išeivijos JAV politinių veikėjų, pasak J. Skiriaus, jie pasižymėjo veiklumu ir atkaklumu, todėl savo veikla nenusileido 45 proc. lietuvių diasporos sudariusiems katalikams, 25 proc. – komunistams ar 20 proc. – socialistams.

Pirmoje monografijos dalyje „JAV lietuvių „vidurio srovės“ telkimas 1940–1943 metais“ (p. 27–163) J. Skirius analizuoja JAV lietuvių tautininkų bandymus vienyti

1940–1941 m., taip pat išryškina Lietuvai vaduoti sąjungos įkūrimą ir veikimą 1941–1943 m., tautininkų bandymą įkurti naują Lietuvos draugų organizaciją, siekį organizuoti Lietuvių tautinį šalpos fondą. Šioje dalyje autorius pristato, kaip tautininkai 1941 m. stengėsi įtraukti į savo veiklą į JAV atvykusį Prezidentą A. Smetoną, kuris 1941 m. ypač aktyviai keliavo po JAV valstijas ir skaitė paskaitas lietuvių kolonijose. Aptariamuoju laikotarpiu tautininkams didžiausią nepasitenkinimą kėlė katalikų ir ypač socialistų neigiamas požiūris į Prezidentą A. Smetoną – jo ignoravimas, atsisakymas dalyvauti jį sutinkant Niujorke ir Čikagoje. Tautininkams A. Smetonos autoritetas dar labiau sustiprėjo, kai 1941 m. balandžio 1 d. Vašingtone Lietuvos Prezidentą ir jį lydintį Lietuvos pasiuntinį Povilą Žadeikį priėmė JAV valstybės sekretoriaus pareigas ėjęs Sumneris Wellesas, o balandžio 18 d. Baltuosiuose rūmuose – ir JAV Prezidentas Franklinas D. Rooseveltas. Tautininkams tai buvo puikus įrodymas, kuo Lietuvos išlaisvinimo bylai gali būti naudingas A. Smetona.

Viena iš JAV lietuvių tautininkų veiklų buvo leidinių apie Lietuvą ir ją ištikusią okupaciją anglų kalba leidyba. Tautininkai siekė JAV politikams ir visuomenei parodyti, kas yra Lietuva ir lietuviai, kokia jos istorija ir kultūra, kodėl ji neteko nepriklausomybės. Svarbiausiu tautininkų iniciatyva išleistu leidiniu, prie kurio redagavimo ir leidybos prisidėjo Prezidentas A. Smetona, tapo buvusio JAV pasiuntinio Lietuvoje Oweno Noremo knyga „Timeless Lithuania“. O. Noremas savo akimis matė, kas nutiko Lietuvai 1940 m., buvo tiesioginis Lietuvos sovietizacijos liudininkas. Be to, savo tarnybos Kaune metu jis domėjosi Lietuvos istorija, kultūra, aprašė savo įspūdžius, vildamasis vėliau tai publikuoti amerikiečių auditorijai. O. Noremas pažinojo A. Smetoną, todėl tautininkai nusprendė padėti jam išleisti knygą. A. Smetona gavo užduotį suredaguoti O. Noremo knygos rankraštį, parašyti pastabų bei patikslinimų. Jis labai atsakingai dirbo šį darbą ir parašė net 85 mašinraščio puslapius įvairių pastabų bei teksto paaiškinimų, kurie buvo išversti į anglų kalbą, ir knygos autorius daugumą jų panaudojo. Nors knyga buvo profesionaliai parengta ir naudinga tiek lietuviams, tiek amerikiečiams, prie jos leidybos kitos srovės atsisakė prisidėti, todėl visi leidybos kaštai gulė tik ant tautininkų pečių. Be to, tautininkai, siekdami pritraukti Lietuvos labai įžymesnius amerikiečių politikus, 1942 m. gegužę įkūrė organizaciją „Lietuvos draugai Amerikoje“ (angl. *American Friends of Lithuania*) ir jos pirmininku išrinko minėtą O. Noremą.

J. Skirius išsamiai aptaria tautininkų planus Prezidentą A. Smetoną paversti kovos už Lietuvos valstybingumo atkūrimą ašimi. Nors jau nuo pat A. Smetonos atvykimo kitos srovės Prezidentą sutiko šaltai ir net priešišškai, tautininkai ilgą laiką vylėsi, kad požiūrį galima pakeisti. Tam prielaidų buvo, nes Lietuvos pasiuntinys P. Žadeikis buvo gavęs A. Smetonos patikinimą dalyvauti ne tik tautininkų, bet ir kitų srovių fondų, jeigu jie bus užregistruoti JAV valstybės departamente, renginiuose. Nepaisant to, JAV lietuviai socialistai ir toliau nepripažino A. Smetonos teisėtu Lietuvos prezidentu ir nuolat kritikavo už Lietuvoje įvestą diktatūrą. Dalis kunigų taip pat laikėsi panašios pozicijos. 1941 m. rugsėjo 18 d. tautininkų savaitraštyje „Dirva“ paskelbta, kad rengiamas Prezidento A. Smetonos prakalbų maršrutas po lietuvių apgyvendintas vietas, „ieškant pagalbos Lietuvos vadavimui ir šelpimui“. Laikraštyje argumentuota, kad JAV Prezidentas F. D. Rooseveltas susitikimo metu taip pat paragino A. Smetoną eiti pas savo tautiečius paramos. 1941 m. spalio 29 d. Grand Rapids, Mičigano valstijoje, prasidėjęs A. Smetonos prakalbų maršrutas

turėjo baigtis 1942 m. vasario 16 d. Baltimorėje. Tačiau ne viskas buvo taip gražu. JAV lietuvių kolonijų renginiuose teko nerimauti, ar nebus protestuotojų ir neleistinių veiksmų prieš A. Smetoną, baimintis, kad Prezidentas nebūtų išplūstas ar apmėtytas kiaušiniais. A. Smetona savo prakalbose trumpai apibūdindavo tragišką Lietuvos padėtį, sovietinių ir nacių okupantų elgesį, kalbėjo apie visų lietuvių ryžtą ir vienybę. JAV ir Didžiosios Britanijos pergalę kare jis siejo su Lietuvos nepriklausomybės atkūrimu. Tačiau A. Smetonai oponavę lietuviai skundė jį JAV valdžios įstaigoms, pristatydami kaip fašistą ir „Hitlerio agentą“. A. Smetona net buvo verčiamas registruotis kaip „užsienio agentas“. Ypač daug teko dirbti P. J. Žiūriui Vašingtone svarbiausiose JAV valdžios įstaigose ginant A. Smetoną nuo nepagrįstų kaltinimų. Kalbant su JAV pareigūnais P. Žiūriui tekdavo išgirsti nusistebėjimų: „Mes žinom, kad komunistų protestai ir puolimai neturi prasmės, bet kad randa-me parašus kunigų, mes stebimės ir imam galvoti, kad jūs, žmonės, nemokate ginti savo reikalų.“ (p. 148).

J. Skirius atskleidžia, kad tuo metu tautininkams reikėjo ne tik ginti Lietuvos Prezidento garbę, bet ir stengtis, kad lietuvių tautininkų organizacijos apskritai nebūtų uždarytos. P. J. Žiūris teigė, kad jeigu jam nebūtų pavykę paneigti visų tų melagingų skundų, JAV valdžia būtų uždariusi ne tik tautininkų, bet ir kitas lietuviškas organizacijas. Sunku pasakyti, kaip toliau būtų vyčiosios kovos prieš A. Smetoną, jeigu ne 1944 m. sausio 9 d. įvykusi staigi jo žūtis. Oponentai užtilo, tačiau, netekę A. Smetonos, tautininkai turėjo vėl persiformuoti.

Antroje knygos dalyje „JAV lietuvių tautininkų veiklos kulminacija 1944–1945 metais“ (p. 165–294) J. Skirius analizuoja 1944 m. vasario 4–5 d. Niujorke įvykusį Amerikos lietuvių seimą bei vėlesnę tautininkų veiklą kuriant misiją Vašingtone ir rengiantis dalyvauti lietuvių konferencijoje San Fransiske. Autorius aprašo ir kitą ne mažiau svarbią JAV lietuvių tautininkų konferenciją, įvykusią 1945 m. kovo 23–24 d. Vašingtone. Šis renginys buvo labai svarbus, nes jame dalyvavo daug JAV politikų, o pirmąją renginio dieną JAV lietuvių karių motinų delegacija apsilankė Baltuosiuose rūmuose, susitiko su pirmąja ponja Eleonora Roosevelt ir jai įteikė peticiją, kurioje prašoma paremti Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą. Tai buvo pirmas kartas, kai prezidento žmona priėmė mažos tautos delegatus. Vakare įvykusiame bankete dalyvavo 320 žmonių, tarp kurių buvo 10 senatorių ir 70 kongresmenų. Pirmą kartą lietuvių veikėjams pavyko į vieną renginį sukviesti tiek aukštų JAV politikų, kurie tiesiogiai išgirdo lietuvių argumentuotus prašymus Lietuvos nepriklausomybės klausimu. Visa tai sulaukė nemažo JAV spaudos dėmesio. Vėliau vyko kitos lietuvių konferencijos ir susitikimai su JAV politikais, tačiau stiprus išeivijos lietuvių vadovų tikėjimas, kad Atlanto chartijos principai bus įgyvendinti, ir pasitikėjimas JAV valdžios atstovų pažadais nepasiteisino – Lietuva, Latvija ir Estija liko priklausomos nuo SSRS. To nepaisydami, JAV lietuvių tautininkų vadai ir toliau laikėsi įsitikinimo, kad išeivijos spaudimas Lietuvos klausimu JAV valdžiai Vašingtone turi būti daromas nuosekliai ir nenuilstamai.

Aktyvi tautininkų veikla išryškėjo ir 1945 m. balandžio 25 – birželio 26 d. San Fransiske įvykusioje tarptautinėje Antrojo pasaulinio karo sąjungininkų konferencijoje, kurioje 50 valstybių atstovai pasirašė Jungtinių Tautų Chartiją ir įkūrė Jungtinių Tautų Organizaciją (JTO). Lietuviai joje dalyvavo tik stebėtojų teise, bet tai jiems netrukdė ieškoti tiesioginių ir netiesioginių kontaktų, rinkti informacijos, kuri galėjo būti siejama su Baltijos šalių

likimu. Teko gintis ir nuo SSRS bandymų į šią konferenciją įleisti Baltijos tarybinių respublikų atstovus, bet britai ir amerikiečiai JAV lietuviams pažadėjo, kad daugiau nuolaidų sovietams nedarys. San Fransisko konferencijos metu lietuviai amerikiečiams ir kitų šalių delegatams dalijo anglų kalba išleistas knygas „Timeless Lithuania“ ir „Lithuania under the Sickle and Hammer“.

Šios tarptautinės konferencijos metu, gegužės 20 d. San Fransisko Šv. Marijos katedroje buvo aukojamos iškilmingos šv. Mišios už Lietuvos bylą ir pasakyta kalba apie Lietuvos nepriklausomybę, o po poros dienų tautininkų Amerikos lietuvių misija didžiausiam San Fransisko viešbutyje „Mark Hopkins“ surengė atsiveikinimo vakariene, į kurią sukvietė apie 80 konferencijos delegatų, laikraščių ir radijo atstovų. Vakarienos metu išdėstyta apie tragišką Lietuvos padėtį, sovietų klastą ir sulaužytas sutartis su Lietuva. Po vakarienos parodytas filmas apie nepriklausomą Lietuvą ir jos padarytą pažangą. Apie šį tautininkų renginį parašyta 20-tje didžiausių JAV laikraščių nuo San Fransisko iki Vašingtono (p. 265–266). Pasak J. Skiriaus, JAV lietuviai tautininkai suprato, kad politiniai sprendimai, kurie bus priimti 1945 m. rudenį ir žiemą, nulems Lietuvos ateitį, tačiau tuo pat metu reikėjo atlaikyti nemažą kritikos ir trukdžių bangą, kurią sukėlė lietuviai socialistai ir komunistai.

Trečioje knygos dalyje „Kelias į vienybę. 1946–1949 metai“ (p. 298–398) autorius analizuoja tautininkų pastangas užtarti lietuvių pabėgėlius, buvusius Europoje DP stovyklose, ir P. J. Žiūrio veiklą sprendžiant pabėgėlių įsileidimo į JAV klausimą. Atrodo, kad apie lietuvių karo pabėgėlių istoriją žinome viską, bet J. Skirius šioje monografijos dalyje pateikia ypač įdomios, iki šiol menkai tyrinėtos informacijos, kaip tautininkai, įkūrę Lietuvių pabėgėlių komitetą, ėmėsi įvairių iniciatyvų ir stengėsi pagelbėti DP stovyklose užstrigusiems tautiečiams. Komiteto nariai turėjo padėti pabėgėliams susisiekti su giminėmis ar pažįstamais Amerikoje, informuoti, kokius dokumentus (angl. *affidavit*) reikia pateikti JAV konsulatuose, norint gauti lietuviams vizas į JAV. Komitetas turėjo stebėti JAV valstybės departamento veiklą tvarkant imigracijos kvotas ir išleistus įstatymus, kuriais reguliuojama imigracija į JAV. Tautininkai pirmiausia stengėsi padėti žymesniems Lietuvos veikėjams, savo pažįturomis artimiesiems tautininkams, tačiau plačiau išvystyti iš Europos kviečiamų pabėgėlių akciją sutrukdė tautininkų trūkumas (p. 337). Pateiksiu keletą ryškesnių epizodų, kaip P. J. Žiūriui pavyko sustabdyti perteklinius karo pabėgėlių patikrinimus, kuriais stengtasi juos sugrąžinti į sovietų okupuotas šalis. Tautininkams pavyko gauti slap-tų žinių, kad lietuvių, kaip ir kitų pabėgėlių, *screening'us*, t. y. atrankas, remia JAV valstybės departamento valdininkai, siekdami iki minimumo sumažinti į JAV įsileidžiamų pabėgėlių skaičių ir taip sumažinti biudžeto išlaidas.

Tautininkų atstovas P. J. Žiūris ne tik kalbėjosi lietuvių pabėgėlių klausimais su įtakingais senatoriais, pvz., respublikonu Robertu Taftu, bet ir nuvykęs į Niujorką užmezgė ryšius su JAV organizacijomis, kurios rūpinosi pabėgėliais: Nacionaline JAV Bažnyčių taryba (angl. *The National Council of Churches USA*), Amerikos krikščionių bažnyčių taryba (angl. *The American Council of Christian Churches*), Carnegie'io fondu (angl. *Carnegie Foundation*), Piliečių komitetu išvietintų asmenų klausimu (angl. *Citizens Committee on Displaced Persons*) ir kitomis. Iš Niujorko P. J. Žiūris išvyko į Vašingtoną ir pabėgėlių klausimu susitiko su generolu Johnu Henry'iu Hilldringu ir jo pavaduotoju dr. Frostu. Jiems

P. J. Žiūris įteikė memorandumą, kuriame išdėstytos ne tik karo pabėgėlių realijos, bet ir jiems daromos skriaudos bei dokumentuotas valymų neteisingumas. Generolas J. H. Hilldringas pažadėjo, kad „visi nenormalumai bus pašalinti“. Netrukus P. J. Žiūris sužinojo, kad valymų pagrindinis organizatorius yra SSRS atstovas ir NKVD agentas pulkininkas Burinskis, kuris daro įtaką amerikiečiams – UNRRA pareigūnams. Vėliau, atkreipiant dėmesį į pavojų pabėgėliams, šis memorandumas išsiųstas JAV Prezidentui, Valstybės departamentui, JTO, kongresmenams ir senatoriams (p. 339–340).

1946 m. gruodį kilo naujas pavojus pabėgėliams, kai UNRRA atstovai nutarė Vokietijos stovyklose JAV zonoje dar kartą įvykdyti trečią pabėgėlių iš Baltijos šalių valymą, kad jie grįžtų į savo tėvynes. P. J. Žiūrio drąsios iniciatyvos šiuo opiu klausimu kreiptis į JAV Prezidentą neparėmė nei Amerikos lietuvių taryba, nei kitos srovės. Tuomet P. J. Žiūris, nesulaukęs paramos, pats išvyko į Vašingtoną ir įteikė memorandumą JAV Prezidentui, JAV valstybės sekretoriui ir kitiems aukštiesiems valdžios atstovams. Ši iniciatyva pavyko, ir valymai DP stovyklose sustabdyti. Maža to, P. J. Žiūris viešai išsakė kritinių pastabų pirmajai poniai E. Roosevelt, kuri oficialiai rodė susirūpinimą dėl pabėgėlių problemų, tačiau iš tikrųjų buvo veikiamą sovietų agentų ir pasisakė, „kad Lietuva ir kitos sovietų užgrobtos tautos turėtų taikytis ir rasti galimybių su sovietais sugyventi“ (p. 342). Taip pasisakyti galėjo tik realios situacijos SSRS okupuotose šalyse nesuprantantis žmogus, tikintis sovietų propaganda.

P. J. Žiūris pasižymėjo ir 1947 m., kai dar kartą aktyviai iškėlė Lietuvos nepriklausomybės klausimą. Tuo metu tautininkų grupėje ėmė aktyviau veikti ir Prezidento A. Smetonos sūnus Julius Smetona. Tarp tautininkų 1948 m. brendo rimti pokyčiai – nugalėjo manantieji, kad tautininkams metas įsilieti į bendrą lietuvių išeivijos darbą veikiant kartu su Amerikos lietuvių taryba. Tačiau dalis tautininkų ir toliau siekė dirbti atskirai, todėl, pasak J. Skiriaus, ilgą laiką nebuvo aišku, ar tautininkams pavyks praktiškai, o ne formaliai lygiomis teisėmis įsilieti į Amerikos lietuvių tarybą (p. 373). Vis dėlto 1949 m. gegužės 21–22 d. Niujorke įvykusio visų tautininkų seimo metu įkurta bendra tautininkų organizacija, o jos pirmininku išrinktas A. Olis, kuris jau buvo ir Amerikos lietuvių tarybos vicepirmininkas. Taip tautininkai 1949 m. sugrįžo į Amerikos lietuvių tarybą toliau kolektyviai įgyvendinti Lietuvos laisvinimo bylos.

Apibendrindama dėkoju autoriui už vertingą mokslo monografiją ir linkiu energijos naujiems tyrimams – Amerikos lietuvių istorijoje dar daug neužpildytų spragų. Istorikams ir visiems skaitytojams, norintiems geriau suprasti lietuvių tautininkų veiklą, iniciatyvas ir vidaus konfliktus, pasiektus rezultatus ir sužlugusias viltis, taip pat siekiantiems sužinoti, kaip Lietuvos vadavimo klausimu stengėsi dirbti patriotiškai nusiteikusi lietuvių išeivija JAV, rekomenduoju atsiversti šią knygą.